

Investigating the transformation of the character of Sultan Mahmoud Ghaznavi

Zahrasadat Taheri Ghaleno ¹

1. Ph.D. in Persian language and literature, Visiting Professor of Sharif University of Technology, Tehran, Iran. E-mail: zahrataheri14@yahoo.com

---

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 22 September 2023

Received in revised form:

29 February 2024

Accepted: 05 March 2024

Keywords:

Mahmoud Ghaznavi,
Metamorphosis,
Historical texts,
Literary texts,
Mystical texts.

ABSTRACT

The current research is aimed at examining the personality dimensions and characteristics of Sultan Mahmoud Ghaznavi in historical, literary, and mystical texts. The purpose of this research is to investigate the transformation of political personality and leader. In this review, attention has been paid to both the biographical information of this character and his growth, excellence, and transition in historical, literary, and mystical texts. The results obtained from the biography of Mahmoud Ghaznavi in historical texts indicate that he is a power-seeking political leader in the context of his life, society and culture, who is a proponent of Islam and religiosity, and on this occasion, a variety of nicknames and titles have also been attributed to him. Furthermore, he has war-like tendencies to achieve his goals, which leads to killings and looting. His birth and death are reflected in these texts as if they signify a holy person. Also, the titles assigned to him in the literary texts and divans of poets - especially in the divan of the elemental and Farrokhi poems which are considered the closest texts related to this period - are sacred and majestic attributes that highlight the holy and religious dimensions of Mahmoud Ghaznavi. Followed by that, it has had a significant impact on the attitude of writers and audiences towards this character. A problem that will be later reflected in mystical works. Precisely, the glorifying and appreciative view of historians on Mahmoud Ghaznavi's actions in historical books has facilitated the course of this transformation. However, the roles given to Mahmoud Ghaznavi in mystical texts have distinguished him from the historical, political, and social contexts of his biography.

Cite this article: Taheri Ghaleno, Z. (2024). Investigating the transformation of the character of Sultan Mahmoud Ghaznavi. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 5 (1), 85-110.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: <https://doi.org/10.22126/LTIP.2024.9613.1192>

Extended Abstract

Introduction:

The current research is to signify the personality dimensions and characteristics of Sultan Mahmoud Ghaznavi in historical, literary and mystical texts. The autocratic and powerful historical character of Sultan Mahmoud Ghaznavi turned into a different character over time. The purpose of this research is to investigate the transformation of this political figure and leader. In this review, attention has been paid to both the biographical information of this character and his growth, excellence and transition in historical, literary and mystical texts. What has emerged from the personality of Sultan Mahmud Ghaznavi in mystical texts; It is mostly inspired by stories and narratives written about this character in historical and literary texts close to him. This hypothesis about the transformation of Mahmoud Ghaznavi's character and his entry from the real world into the world of legends is strengthened when we observe the historical works and find out how much the authors' language and expression by mythologizing, enlarging, and sanctifying a historical figure in his change and transformation into A legendary figure has played a role.

Materials and Methods:

As provided in the current review, attention has been paid to both the biographical information of this character and his growth, excellence, and transition in historical, literary, and mystical texts. What has emerged from the personality of Sultan Mahmud Ghaznavi in mystical texts; It is mostly inspired by stories and narratives written about this character in historical and literary texts close to him.

Results and Discussion:

As stated, the historical, bellicose and autocratic personality of Mahmoud Ghaznavi has been transformed into a mystical, romantic, religious and just character over time and due to the conceptualizations of writers and authors. A character who is very different from his historical reality. His epithets in literary texts and divans of poets - especially in Divan Shaer Elemari and Farrokhi, which are the closest texts related to this period - have shown the holiness, awe, and greatness of Sultan Mahmoud. This has been repeated multiple times in Diwan of Farrokhi and Onori and represents the holy and religious dimensions of Mahmoud Ghaznavi, which had a significant impact on the attitude of writers and audiences toward this character and, as the matter matter of fact, was later reflected in mystical works. One of the other most common and frequent themes mentioned in Madhi's poems is the religious aspect of Sultan Mahmoud Ghaznavi's personality. Verses refer to Sultan Mahmoud's prayer, worship, and religious campaigns such as breaking the temple, killing the unbelievers, etc. Such actions are to be equal to the actions of Prophet Muhammad and these verses have made Mahmoud close to sainthood. Praiser poets, who do not have a meter and measure for their poetic expression, tried in every way to make Sultan Mahmoud appear as a supernatural and heavenly being. Sometimes, they

described him as an awesome and legendary being and highlighted his struggles and hardships. Sultan Mahmoud's authority and his conquests, especially his successive attacks on India, required publicity so much that he was given the title of Sultan Ghazi.

Historical reports show that the duration of Mahmoud's illness was short and the type of his illness was unknown. Precisely, many of those around him were not informed about his illness and this was considered as the basis for the ambiguity and mystery of his death. As they have said, Sultan Mahmoud died sitting and never suffered from weakness and illness like others and did not fall into bed.

Another saying is that Mahmoud suffered from tuberculosis and his illness got more serious every day. Despite that, he did not show weakness and did not fall ill until finally he died due to this disease in Ghaznin in 421. The results obtained from the biography of Mahmoud Ghaznavi in historical texts shows that he is reknowned as a power-seeking political leader in the context of his life, society, and culture, who is a proponent of Islam and religiosity, and accordingly, a variety of nicknames and titles have been attributed to him.

He also has war-like tendencies to achieve his goals, which leads to killings and looting. His birth and death are reflected in these texts as if they were talking about a holy person.

Also, the titles assigned to him in the literary texts and divans of poets (especially in the divan of the elemental and Farrokhi poems which are considered the closest texts related to this period) are holy, noble, and contain majestic attributes that highlight the sacred and religious dimensions of Mahmoud Ghaznavi. Furthermore, it has had a considerable impact on the attitude of writers and audiences towards this character. A problem that will be later reflected in mystical works.

The glorifying and appreciative view of historians on Mahmoud Ghaznavi's actions in historical books has facilitated the course of this transformation. However, the roles given to Mahmoud Ghaznavi in mystical texts have distinguished him from the historical, political, and social contexts of his biography.

The significant attention from mystics to Sultan Mahmoud and his relationship with the mystics, the relationship of the Sultan himself to the mystics, the mystics' view of Sultan, and the right to know him, observing his fate in a dream, his position in the eyes of the people, his forgiveness to the people, his religiosity, zeal, and love, and, last but not least, his relationship with Ayaz are among the frequent themes that mystics have addressed in various stories. Consequently, this distorted image has a significant distance from the reality of Mahmoud's personality.

Time and place in these stories are often captured as repetitive places and unknown times. For example, Shikargah, Ghaznin, Deh, Alam, Qayamat, Ayaz place, Takht and among the addressed place and one of the days, today, tomorrow, one day, this hour, that day has been repeated in many stories as the notions of time. This is a representation of the fact that the stories are fake in the minds of the writers.

The nicknames and titles are completely different and transformed from what was attributed to him during his lifetime. Attribution of titles such as Sultan, king of kings, high king, victorious king, king owner of the world, king of world, famous king, righteous king, Yamin Din Khoda, Sultan Arif, Mahmoud Adel, Sultan Din, The judge, Mahmoud Jahandar to Mahmoud Ghaznavi

and the stories that were only mentioned have transformed the image of Sultan Mahmoud Ghaznavi.

Conclusion:

This metamorphosis, referred to as one of the remarkable points, did not happen to other kings of history, and this feature made Mahmoud Ghaznavi different from others. In the classifications reviewed in this article, we argued how Sultan Mahmoud of Ghaznavi turned from a historical figure into a legendary figure. The most important result of the present research is the question of how much people and social and historical conditions can cause character transformation, and the most important result of the article is to provide a critical and analytical look at historical and fictional texts and characters.

بررسی سیر دگردیسی شخصیت سلطان محمود غزنوی

زهرا سادات طاهری قلعه‌نو^۱

۱. نویسنده مسئول، دکتری زبان و ادبیات فارسی، استاد مدعو دانشگاه صنعتی شریف، تهران، ایران. رایانامه: zahrataheri14@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

این پژوهش به بررسی ابعاد و ویژگی‌های شخصیتی سلطان محمود غزنوی در متون تاریخی، ادبی و عرفانی می‌پردازد. هدف این پژوهش، بررسی دگردیسی شخصیتی سیاسی و رهبر است. در این بررسی هم به اطلاعات بیوگرافی این شخصیت و هم به رشد، تعالی و گذار او در متون تاریخی، ادبی و عرفانی توجه شده است. نتیجه به دست آمده از بیوگرافی محمود غزنوی در متون تاریخی بیانگر آن است که او در بستر زندگی، اجتماع و فرهنگ خود از رهبران سیاسی قدرت طلب است که داعیه دار اسلام و دینداری است و به همین مناسبت، لقب‌ها و عنوان‌های مختلفی نیز به او نسبت داده شده است. او همچنین برای رسیدن به اهدافش گرایش‌های جنگ طلبانه دارد که به کشتار و قتل و غارت‌هایی منتج می‌شود. تولد و مرگ او در این متون به گونه‌ای انعکاس یافته که گویی درباره شخصیتی مقدس مطرح شده است. همچنین القابی که به او در متون ادبی و دیوان‌های شاعران - به خصوص در دیوان شعر عنصری و فرخی که نزدیک‌ترین متون مربوط به این دوره محسوب می‌شوند - اختصاص یافته، صفاتی مقدس مآبانه و با عظمت است که ابعاد تقدس و دینداری محمود غزنوی را برجسته کرده و تأثیر قابل ملاحظه‌ای در نوع نگرش نویسندگان و مخاطبان از این شخصیت داشته است؛ مسئله‌ای که بعدها در آثار عرفانی نیز انعکاس می‌یابد. همچنین نگاه مداحانه و ستایش گرانه تاریخ‌نویسان به اقدامات محمود غزنوی در کتاب‌های تاریخی سیر این دگردیسی را تسهیل بخشیده است. اما نقش‌هایی که در متون عرفانی به محمود غزنوی داده شده است او را از زمینه‌های تاریخی، سیاسی و اجتماعی حوزه بیوگرافی‌اش تمایز داده است.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۳۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵

واژه‌های کلیدی:

محمود غزنوی،
دگردیسی،
متون تاریخی،
متون ادبی،
متون عرفانی.

استناد: طاهری قلعه‌نو، زهرا سادات (۱۴۰۳). بررسی سیر دگردیسی شخصیت سلطان محمود غزنوی. پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی، ۵

(۱)، ۸۵-۱۱۰.

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسنده گان.

DOI: <https://doi.org/10.22126/LTIP.2024.9613.1192>

۱. پیشگفتار

۱-۱. تعریف موضوع

شخصیت تاریخی مستبد و قدرتمند سلطان محمود غزنوی به مرور زمان به شخصیتی متفاوت بدل شد. محمود و ایاز متون عرفانی شخصیت‌های تاریخی نیستند، آن‌ها تجلی و نمادی از خدا و بنده هستند؛ به‌ویژه در آثار عطار و مولوی. آن دو اندیشه‌های عرفا را در آثار عرفانی بازگو می‌کنند و رمزآلود بودن رابطه‌شان این هدف را بیشتر محقق می‌کند. برای مثال در یکی از حکایات عطار، محمود شروع به تعریف از ایاز می‌کند که این حکومت و من، مال تو هستیم، ولی ایاز بی‌توجه و فارغ از دنیاست و به همین دلیل، مورد سرزنش حسن میمندی قرار می‌گیرد و از این‌جا به بعد زیبایی اندیشه عارفانه عطار از زبان ایاز بیان می‌شود. از این قبیل داستان و حکایت در آثار عارفانه کم نیست و تنها برای اشاره نمونه‌ای آورده شد که در ادامه بیشتر به آن خواهیم پرداخت.

در حکایاتی که سلطان محمود به تنهایی حضور یافته است نیز می‌توان اندیشه و دغدغه عرفا را شاهد بود. برای نمونه، وقتی سنایی و عطار قرار است درباره اخلاق پادشاهان و ستم آن‌ها سخن بگویند محمود را مثال می‌زنند. در حقیقت می‌توان گفت آثار سنایی و عطار اوج درخشش شخصیت محمود در عرصه ادبیات است. ارزش کار سنایی در این است که به شعر جنبه مردمی می‌دهد و محمود را طرف گفتگو با عامه مردم می‌کند. برای نمونه، سنایی در حکایات «زن دادخواه با سلطان محمود»، «پیرزنی که سبدی انگور داشت با سلطان محمود»^۲ کاری را انجام داده که پیش از او عمرکی (خمرکی) در روضه‌الفریقین در حکایت «محمود و خارفروش»^۳ بیان کرده و عطار نیز آن را به بهترین شکل ادامه می‌دهد.

۱-۲. ضرورت، اهمیت و هدف

چنان‌که مشاهده می‌شود، تاکنون پژوهشی منسجم و نظام‌مند درباره سیر دگرذیسی شخصیت محمود غزنوی صورت نگرفته است و پژوهش حاضر نگرشی نو و زاویه دیدی کاملاً متفاوت به این کاستی و نقیصه است. حسن دیگر این پژوهش استفاده از منابع دست اول است.

۱-۳. پرسش‌های پژوهش

۱. رک: حدیقه‌الحقیقه / ۵۴۵

۲. رک: حدیقه‌الحقیقه / ۵۵۷

۳. رک: روضه‌الفریقین / ۱۵

به این ترتیب پرسش اصلی مقاله حاضر این است که میان شخصیت تاریخی و غیرتاریخی سلطان محمود چه تفاوتی است؟ زبان و بیان متون مختلف در دگردیسی شخصیت سلطان محمود چه نقشی داشته است و این دگردیسی در کدام یک از متون چشمگیرتر است؟

۱-۴. پیشینه پژوهش

مقالات بسیاری درباره حیات سیاسی، لشکرکشی‌ها، رفتار محمود با کتابخانه‌ها و مردم ری، رفتار او با فردوسی و سیمای وی در تاریخ بیهقی نوشته شده است که در این جا موضوع بحث نیست. در این قسمت به مقالاتی پرداخته‌ایم که مشخصاً به بررسی سیمای محمود و ایاز در ادبیات و عرفان پرداخته‌اند. انزابی‌نژاد (۱۳۷۴) در نگاهی گذرا به معرفی و توصیف محمود تاریخی و محمود عرفانی در متون مختلف پرداخته است. وی در چند صفحه به اجمال، هرآنچه در کتاب‌ها درباره محمود غزنوی آمده بیان کرده است؛ کاری که بعدها نویسندگان در مقالات متفاوت به تفصیل تکرار نمودند. مجوزی (۱۳۸۳) نیز با طرح فرضیه دگرگونی محمود غزنوی از سده ششم به بعد، علت اصلی آن را ایاز دانسته و با آوردن ویژگی‌هایی از ایاز به انعکاس سیمای عرفانی آن دو در متون عرفانی از سده ششم تا دهم و از سده دهم تاکنون پرداخته است. ضعف مقاله مجوزی شاید به جهت آن است که تنها به ذکر برخی از آثار اکتفا کرده است. معدن‌کن (۱۳۸۴) در کنار توصیف سیمای محمود در متون مختلف به بررسی سیمای تاریخی او و صفات مثبت و منفی‌ای که سبب شهرتش شد پرداخت. نصیری (۱۳۸۶) معانی عرفانی برخاسته از شخصیت ایاز در متون عرفانی و ادبی را بررسی کرده و نشان داده است وجود تاریخی ایاز در مقابل شخصیت عرفانی‌اش در ادبیات رنگ باخته است. مقاله مجوزی و نصیری از این منظر که به انعکاس یک سری از داستان‌هایی پرداخته‌اند که محمود و ایاز در آن حضور داشته است شباهت بسیاری با یکدیگر دارند، اما در کل از نظر تحلیل داستان‌ها ضعیف به نظر می‌رسند. کرامتی‌مقدم (۱۳۸۸) نیز به توصیف سیمای محمود و غلام او ایاز می‌پردازد و در پی آن است تا دلایل اهمیت یافتن ایاز بر سایر غلامان را با توجه به صفات و ویژگی‌های او و مقایسه آن در اشعار عطار و مولوی نشان دهد. مقاله کرامتی‌مقدم نیز شباهت بسیاری به مقاله نصیری دارد و هر دو به ایاز پرداخته‌اند؛ تنها تفاوت این دو مقاله در آن است که نصیری به تعداد داستان‌های بیشتری پرداخته و کرامتی‌مقدم تنها به داستان‌های عطار و مولانا اکتفا کرده است. ساجدی (۱۳۹۰) به مقایسه دو روایت از

حکایت «چارق و پوستین ایاز» از عطار و مولوی پرداخته است. او به تفاوت داستان‌پردازی عطار و مولوی اشاره کرده است.

شیدا و کیا (۱۳۹۰) نیز به ذکر متون عرفانی و ادبی‌ای پرداخته‌اند که محمود و ایاز در آن حضور داشته‌اند. کاری که بارها پیش از ایشان صورت گرفته است. تعداد مقالات فراوان در این حوزه با اندک تغییرات نشان از آن دارد که پژوهشگران به کارهایی که پیش از آن‌ها صورت گرفته بی‌توجه‌اند و این سبب شده است در یک موضوع خاص در هر زمینه‌ای شاهد مقالات مشابه باشیم. بلوری و مختاری‌نیا (۱۳۹۵) کوشیده‌اند با بررسی اشعار فرخی و عنصری نشان دهند تا چه میزان اشعار مدحی بازتاب‌گر وقایع و حقایق تاریخی است. سالاری (۱۳۹۷) بر مبنای نظریه جامعه‌شناختی به بررسی سیمای محمود غزنوی به‌عنوان شاهی آرمانی و متعالی در اندیشه عطار پرداخته و به این نتیجه رسیده که عطار با اسطوره‌سازی، کهن‌الگوی شاه آرمانی را که القاکننده فرهنگ انتظار و تغییرات سیاسی است، تبلیغ کرده است.

۱-۵. روش پژوهش و چارچوب نظری

پژوهش حاضر، حاصل یک پژوهش بزرگ‌تر است که در قالب پایان‌نامه به نگارش درآمده است. برای این کار بیش از صد متن ادبی، تاریخی و عرفانی مورد مطالعه قرار گرفت. منابع نوشته‌شده در این حوزه بسیار گسترده بود. از میان کتب بررسی شده متونی که مستقیم و غیرمستقیم به شخصیت محمود غزنوی می‌پرداخت یادداشت‌برداری و گردآوری شد. ایاز نیز به جهت این که از شخصیت‌های تأثیرگذار بر محمود غزنوی است مورد توجه قرار گرفت. زندگی‌نامه و بیوگرافی محمود غزنوی با توجه به متون تاریخی نوشته و درنهایت به دلیل آن که تصویر روشنی از واقعیت او داشته باشیم طبقه‌بندی از آن ارائه شد. بعد از آن، برای نشان‌دادن تأثیر زبان و بیان متون عرفانی در این دگردیسی، حکایات و داستان‌هایی که پیش‌تر فیش‌برداری شده بود، براساس زمان و مکان و نوع شخصیت‌ها و مضمون داستان مورد بررسی قرار گرفت و طبقه‌بندی از آن به دست آمد. برای نشان‌دادن تأثیر متون تاریخی، زبان و بیان این متون نیز طبقه‌بندی شد. هدف از این طبقه‌بندی‌ها این بود که دریابیم مرز واقعیت و افسانه تا چه میزان است و زبان و بیان متون مورد بررسی تا چه اندازه در این دگردیسی تأثیر داشته است.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. مطالعه ابعاد شخصیتی و بیوگرافی محمود غزنوی در متون تاریخی

ارزیابی و مطالعه بیوگرافی محمود غزنوی در متون تاریخی نشان می‌دهد که در بستر زندگی، اجتماع و فرهنگ خود از رهبران سیاسی قدرت طلب و اقتدار طلب است. حال با ابتدایی ترین اطلاعاتی که از ابعاد زندگی او در متون تاریخی موجود هست به بررسی دقیق تری می‌پردازیم.

ابوالقاسم محمود (رک: ابن اثیر، ۱۳۵۱، ج ۱۶: ۱۱۱؛ جوزجانی، ۱۵/۱: ۲۷۰) بن سبکتگین (رک: ابن اثیر، ۱۳۵۱، ج ۱۶: ۱۱۱؛ جوزجانی، ۱۵/۱: ۲۷۰) در حدود سال ۳۶۰ یا شب عاشورای سال ۳۷۱ ه. ق متولد شد (رک: ابن اثیر، ۱۳۵۱، ج ۱۶: ۱۱۱؛ جوزجانی، ۱۵/۱: ۲۷۰) و در سال ۴۲۱ ه. ق درگذشت. (گردیزی، ۱۳۱۵: ۷۳؛ ابن اثیر، ۱۳۵۱، ج ۱۶: ۱۱۱؛ استرآبادی، ۱۳۸۷: ۱۲۴). مادرش دختر رئیس زابلستان (باسورث، ۱۳۷۸: ۴۰) و پدرش سبکتگین، برده‌ای ترک نژاد در خدمت البتکین بود.

بیوگرافی سبکتگین، پدر محمود نیز در متون تاریخی قابل تأمل است «یا سبکتگین بدانکه آن بخشایش که بر آن آهوی ماده کردی و آن بچگک بدو باز دادی و اسب خود را بی جو یله کردی؛ ما شهر غزنین و زاولستان به تو و فرزندان تو بخشیدیم و من رسول آفریدگارم، جل جلاله و تقدست اسماء لا اله غیره» (بیهقی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۷۸) شخصیتی که سال‌ها زندگی سختی داشته اما بنده‌ای فرمان‌بردار و خاضع بوده و با دیدن حضرت خضر در عالم خواب، آینده‌ای روشن به او و پسرش نوید داده می‌شود. از همین جا منشأ و خاستگاه دگردیسی‌ها و داستان‌پردازی‌ها در متون عرفانی روشن می‌شود. واضح است که بیهقی روایتگر تاریخی است که اتفاق افتاده است. سبکتگین با ابراز شایستگی، دارنده منصب حاجبی و پس از درگذشت البتکین حاکم غزنه شده است و وقتی بیهقی درباره سبکتگین این گونه می‌نویسد، احتمالاً متأثر از نقل قول‌ها و روایت‌هایی است که آن‌ها را یا شنیده یا در متون دیگر دیده است. حال وقتی درباره پدر محمود این گونه داستان‌سرایی کرده‌اند، آنچه درباره خود او گفته‌اند جای تعجب ندارد.

درباره این که محمود پسر بزرگ سبکتگین بوده است یا نه، گفته‌های ضدونقیضی وجود دارد. بعضی‌ها نوشته‌اند که محمود پسر بزرگ سبکتگین (راوندی، ۲۵۳۶: ۲۴۵) و بعضی نوشته‌اند که اسماعیل پسر بزرگ سبکتگین بوده است (باسورث، ۱۳۷۸: ۴۴).

در مورد تولد محمود گفته‌اند درست یک ساعت قبل از تولدش، سبکتگین خواب دید در میان آتش دان خانه، درختی بیرون آمده و جهان زیر سایه آن قرار گرفت. بعد از این که از خواب بیدار شد،

خبر تولد محمود را به او دادند. سبکتگین، نام محمود را برای او برگزید. در همان شب تولد محمود، بت‌خانه‌ای در ویهند که حدود پیشاور بود، شکست (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۲۸؛ استرآبادی، ۱۳۸۷: ۷۷).

چنان‌که نوشته‌اند محمود غزنوی به دنبال خوابی متفاوت و عجیب از درون آتش‌دانی به شکل درختی که نماد برکت و خیرخواهی است و سایه‌اش می‌تواند تمام جهان را در امن و راحتی قرار دهد، متولد می‌شود. این موضوع و این‌که تولد محمود غزنوی سبب شد بت‌خانه‌ای در هند از میان برود، گویای آن است که ذهن مؤلفان بر آن است که محمود را برتر از انسان‌های عادی و معمولی نشان دهند. بعضی گفته‌اند در سال اول جلوس محمود، معدنی از زر سرخ به شکل درختی در سیستان از زمین بیرون آمد و هر قدر آن را می‌کنند از آن زر خالص بیرون می‌آمد و همچنان بود تا در زمان سلطان مسعود بر اثر زلزله ناپدید شد. بیان چنین روایاتی درباره محمود از عوامل تأثیرگذار در دگردیسی سیمای وی می‌تواند باشد؛ زیرا تنها درباره پیامبران، امامان و شخصیت‌های مقدس این نوع سخنان و کرامات مطرح شده است.

این داده‌های زندگی‌نامه‌ای، کلیتی درباره شرایط فرهنگی و اجتماعی زندگی محمود غزنوی به دست می‌دهد. همچنین در نظام تربیتی و آموزشی او انگیزه‌های قدرت، همکاری و آرمان‌خواهی به چشم می‌خورد.

محمود تعلیمات مدرسه‌ای خود را نزد پدر قاضی ابونصر حسینی از پیشوایان حنفی می‌گذراند و نزد همو خواندن قرآن را نیز فرامی‌گیرد. او کارهای نظامی و حکومتی را نیز از پدرش می‌آموزد. آگاهی به زبان عربی برای ارتباط با خلفای عباسی (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۲۹) می‌توانست مفید باشد. او رهبری سیاسی است که برای بررسی ویژگی‌ها و ابعاد شخصیتی‌اش پرداختن به تصمیم‌سازی و نوع روابطش با دستگاه‌ها و روش مذاکرات سیاسی و تعاملاتش از جمله مهم‌ترین موضوعات ضروری است.

قرارگرفتن سلطان محمود هم‌چون سایر حاکمان بر مسند قدرت وسیله‌ای برای رسیدن به خواسته‌هایش بود. برای این‌که بتواند در میان مردم محبوبیت کسب کند به خلفای عباسی توجه داشت و برای جلب رضایت‌مندی آن‌ها و کسب مشروعیت و مقبولیت حکومتش کوشید (ابن‌اثیر، ج ۱۵: ۲۵۹ و ۳۴۹). او با غزوات به هند، خود را داعی دینداری و مبلغ اسلام معرفی کرد (پرویز، ۱۳۳۶: ۲۰۳ و ۲۲۹ و ۲۴۹ و ۲۶۶؛ عتی، ۲۵۳۷: ۲۷۷ و ۳۱۳؛ گردیزی، ۱۳۱۵: ۵۶ و ۶۲).

مزاج و رگه‌های شخصیتی نظیر خلیقات، سطح انرژی، ثبات رفتاری، خوش‌بینی یا بدبینی، رقابت و اعتماد، باورهای شناختی - سیاسی پایه شامل درک او از مفهوم سیاست نیز قابل بررسی است. چنان‌که در متون مختلف به قابلیت‌ها و توانمندی‌های او و حس رقابتش اشاره شده است. زور بازو و توان (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۱۹)، کاردان و کاربلد «امیر محمود هشیار و بیدار و گریز و بسیاردان» (بیهقی، ۱۳۶۸: ۱/۳: ۱۸۶)، بخشش هزاران هزار درم تنها به شاعران دربار، پیروی از اصول شرعی دین اسلام و مقیدبودن به خواندن نماز. (همان)

همچنین خلیقات منفی و بدبینی او نیز در متون مختلف ذکر شده است. باورهای شناختی - سیاسی که نوع تعاملات او با افراد و اقشار مختلف را بازگو می‌کند. رفتارهایی که نشان‌دهنده تیپ و سواسی، پارانوئید و خودشیفته اوست. استبداد و خشم با علما و دانشمندان (نظامی‌عروسی، ۱۳۲۷: ۹۰) زردوستی، حرص و طمع (عوفی، ۱۳۵۹: ۲۵۶)، لجوج و متعصب در ماجرای قرمطیان (بیهقی، ۳/۱: ۲۳۰)، «مستبد به رأی» (همان‌جا، ۳/۲: ۴۱۵)، شکنجه کردن معدل‌دار و عامل هرات (همان‌جا، ۳/۱: ۱۸۰)، رفتار او با تهارتی، رسول عزیز مصر (گردیزی، ۱۳۱۵: ۵۶)، به‌دار کشیدن بزرگان دیلم (ناشناس، ۱۳۱۸: ۴۰۴)، رعب و وحشت نزدیکان از او «نیک بترسیدم از سطوت محمود و خشک بماندم» (بیهقی، ۱۳۶۸: ۳/۱: ۱۸۶)، کشتار مردم هند به جهت کفاره قتل‌ها و جنایاتش با مسلمانان «این امر کفاره قتل او با مسلمانان باشد» (ابن‌اثیر، ج ۱۵: ۲۸۱: ۲۸۱)، لشکرکشی از سال ۳۹۰ تا سال ۴۱۸ (پرویز، ۱۳۳۶: ۲۰۳-۲۰۴-۲۲۹-۲۳۷-۲۴۹-۲۵۷-۲۶۰-۲۶۱-۲۶۴-۲۶۶-۲۶۷-۲۶۹-۲۷۳-۲۷۶-۲۹۵؛ گردیزی، ۱۳۱۵: ۵۲-۵۳-۵۴-۵۵-۵۶-۵۹-۶۰-۶۱-۶۲-۶۳-۶۴؛ ابن‌اثیر، ج ۱۵: ۲۵۹-۲۸۱-۲۸۲-۳۰۲-۳۲۹-۳۴۹-۳۵۱؛ جرفادقانی، ۲۵۳۷: ۲۹۲-۲۷۷-۳۱۱-۳۱۳؛ باسورث، ۱۳۷۸: ۷۵)، عبور از راه‌های سخت و دشوار، طی کردن مسافت‌های طولانی و کشت و کشتار برای دست‌یابی به غنایم جنگی و مقبولیت سیاسی.

مسئله جالب توجه این است که همین رهبر سیاسی با تمام ویژگی‌های مثبت و منفی رفتاری در متون تاریخی با طیفی از القاب و عناوین مثبت یاد کرده می‌شود. القابی که نه تنها به باورهای سیاسی، بلکه به ارزش‌های دینی و مذهبی میل دارند.

سیف‌الدوله (عتبی، ۲۵۳۷: ۱۰۸). سلطان یمین‌الدوله و امین‌المله (رک: ابن‌اثیر، ۱۳۵۱: ج ۱۶: ۱۱۱؛ جوزجانی، ۱۵/۱: ۲۷۰؛ گردیزی، ۱۳۱۵: ۴۹؛ عتبی، ۲۵۳۷: ۱۸۲؛ استرآبادی، ۱۳۸۷: ۷۸). غازی (همان‌جا: ۸۰). نظام‌الدین، کھف‌الدوله و الاسلام (ابن‌اثیر، ج ۱۵: ۳۴۹ و ۳۵۰). نظام‌الدین و ناصرالحق، سلطان (همان). اما در مجموع غیر از موارد ذکر شده القاب دیگری نیز در سایر متون تاریخی و ادبی آمده است که بیان

می‌شود: فخر انام، خسرو لشکرشکن، خسرو آزادگان، صدر کرام، تاج ملوک، سالار خراسان، حجت یزدان، شهریار دادگر، قبله احرار، قوام ملک، جمشید مفخر، یمین دولت، امین ملت، نظام دین، شاه زمانه، شاه جهان، خداوند زمین و زمان، محمود غازی، شاه عجم، خدایگان عجم، پادشاه حق شناس، سلطان نامجوی، ناصر دین، شاه گیتی، خدایگان جهان، خداوند خلق، شهنشه عالم، مالک الرقاب، خسرو ملوک زمان، خسرو مشرق، شهریار جهان، شاه مظفر منصور، جهاندار، امیر سید، سیدالامراء، شاه ملک پناه، محمود دین پناه، شاه کامران، پادشاه دینی، امام عصر، امام بارخدایان، نظام دولت تازی و ملت یزدان، خسرو ذوالمن، پیغمبر جهان آرای، خداوند اقران، صاحب قران.

لقب‌های او در متون ادبی و دیوان‌های شاعران - به خصوص در دیوان شعر عنصری و فرخی که نزدیک‌ترین متون مربوط به این دوره محسوب می‌شوند - تقدس، هیبت و عظمت سلطان محمود را نمایان کرده است که بارها و بارها در دیوان فرخی و عنصری تکرار شد و نمایانگر ابعاد مقدسانه و دیندارانه محمود غزنوی است که تأثیر قابل ملاحظه‌ای در نوع نگرش نویسندگان و مخاطبان از این شخصیت داشته و بعدها در آثار عرفانی نیز انعکاس یافته است. یکی دیگر از شایع‌ترین و پربسامدترین مضامینی که در اشعار مدحی به آن اشاره شده، بُعد دینی و مذهبی شخصیت سلطان محمود غزنوی است.

ایاتی به نماز خواندن، عبادات و مبارزات دینی سلطان محمود چون شکستن بتان، کشتن بی‌دینان و غیره اشاره دارند و اقدامات او را برابر با کارهای حضرت محمد (ص) می‌دانند. همین ایات نزدیکی محمود را به قدسی شدن فراهم کرده است. شاعران مداح که متر و میزانی برای بیان شاعرانه‌شان وجود ندارد به هر نوعی می‌کوشیدند تا سلطان محمود را موجودی ماورایی و آسمانی جلوه دهند. گاه او را موجودی پرهیبت و افسانه‌ای توصیف می‌کردند و مبارزات و سختی‌های او را برجسته می‌کردند. اقتدار سلطان محمود و کشورگشایی‌های او مخصوصاً حملات پی‌درپی او به هندوستان نیاز به تبلیغات داشت، چنان‌که به او لقب سلطان غازی داده بودند.

روایات تاریخی نشان می‌دهد که زمان بیماری محمود، کوتاه و نوع بیماریش نامعلوم بوده است. چنان‌که بسیاری از اطرافیان او نیز از چگونگی بیماریش مطلع نبوده‌اند و همین امر، زمینه را برای ابهام و رمزآلود بودن مرگ او فراهم کرده است. چنان‌که گفته‌اند سلطان محمود «نشسته جان داد» و مانند دیگران دستخوش ناتوانی و بیماری نشد و به بستر نیفتاد. قول دیگر آن است که محمود دچار بیماری سل شد و هر روز بیماری‌اش قوی‌تر شد، اما اظهار ضعف نکرد و به بستر بیماری نیفتاد تا سرانجام بر اثر

همین بیماری در غزنین در سال ۴۲۱ درگذشت (گردیزی، ۱۳۱۵: ۷۳؛ ابن اثیر، ۱۳۵۱، ج ۱۶: ۱۱۱؛ استرآبادی، ۱۳۸۷: ۱۲۴).

نوع تاریخ‌نگاری درباره اقدامات محمود غزنوی در بزرگ کردن مقام و منزلت او تأثیر ملموس و قابل توجهی داشته است. بیهقی در تاریخش با بیان این نکته که گفته است پادشاهان از خداوند الهام می‌گیرند، در واقع پادشاهان را به منبع مقدسی ارتباط داده و به آن‌ها مشروعیت بخشیده است (ج ۱: ۲۴). در جای دیگر نوشته است؛ خداوند پادشاهان را بعد از پیغمبران در روی زمین قرار داده است تا مردم با ایمان آوردن به آن‌ها به راه راست هدایت شوند (ج ۱: ۱۵۳) در جایی دیگر اصل پادشاهی را به محمود نسبت می‌دهد و این که پادشاهی از محمود آغاز شده است؛ در واقع او خواسته است به نوعی محمود را سرآمد همه ملوک قبل و بعدش قرار دهد (ج ۱: ۱۴۹) و یا این جمله که اسلام به دست خاندان غزنویان اوج و اعتلا خواهد یافت. (ج ۱: ۱۵۲) ابن اثیر در تاریخ الکامل ملک و پادشاهی محمود را عنایت خداوند می‌داند (ج ۱۵: ۲۵۹). در تاریخ زین‌الاکبار حمله محمود به هند و پیروزی او و سپاهیان‌ش نتیجه نصرت و پیروزی از جانب خداوند دانسته شده است (گردیزی، ۱۳۱۵: ۵۲). در جای دیگری از تاریخ الکامل، پیروزی محمود و یارانش نتیجه یاری خداوند قلمداد شده است و نیز نوشته است، سختی‌ها و خشک‌سالی که در مسیر با آن مواجه شده بودند به سبب یاری خداوند بر آن‌ها مرتفع شد (ابن اثیر، ج ۱: ۳۲۹ و ۳۳۰). در طبقات ناصری هم آمده که چون لشکریان محمود به سبب خشک‌سالی و پیدانکردن آب در شرف هلاک بودند؛ شب‌هنگام به درگاه خداوند تضرع کرد تا این که دعاهایش مستجاب شد (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۳۰). این که محمود قبل از رفتن به نبردهایش از خداوند یاری می‌طلبیده است و خداوند نیز به سبب دعای او در دل دشمنانش ترس و وحشتی می‌انداخته نیز از نکات قابل توجهی است که در متون تاریخی به آن پرداخته شده است (گردیزی، ۱۳۱۵: ۶۱). در همان تاریخ زین‌الاکبار نوشته شده است، وقتی محمود در نبردی احساس کرد که شکستش حتمی خواهد بود، دو رکعت نماز خواند و از خداوند پیروزی‌اش را درخواست کرد و در همان ساعت ترکان شکست خوردند (همان‌جا: ۵۴).

با آگاهی از این که سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک کتاب تاریخی نیست و داستان‌های آن اعتبار تاریخی ندارند، اما به لحاظ این که در قرن پنجم نزدیک به زمان سلطان محمود نوشته شده است، بی‌تردید در رسیدن به ویژگی‌های اخلاقی محمود منبعی درخور توجه است. خواجه نظام‌الملک در سیاست‌نامه و در داستان «دزدان کوچ و بلوچ» به درایت و کاردانی محمود اشاره می‌کند. در آن داستان دزدان کالای زنی را ربوده‌اند. زن نزد سلطان محمود برای دادخواهی می‌آید و تدبیر او برای از بین بردن

آن دزدان، مسموم کردن خوراکی آنها است. در جایی دیگر از این کتاب، در داستان مردی که دو هزار دینار را نزد قاضی شهر به امانت سپرد، اما بعد از بازپس‌گیری امانت متوجه شد که قاضی در امانت وی خیانت کرده است، سلطان محمود با درایت و تدبیر حقیقت ماجرا را متوجه شده و با عدالت زرها را به صاحبش برمی‌گرداند و رد مظالم کرده و خیانت قاضی را بر ملا می‌کند و دستور می‌دهد او را از کنگره درگاه بیاویزند، اما با میانجی‌گری دیگران از این کار منصرف می‌شود و او را امان می‌دهند. پیغام سختگیرانه سلطان محمود به پسرش مسعود، برای پس‌دادن بدهی بازرگان نیز به رفتار عادلانه او اشاره دارد و حکایت از آن دارد که گرفتن حق مظلوم برای سلطان محمود مهم بوده است. تمامی موارد آمده در گزارش‌های خواجه نظام‌الملک طوسی بیانگر سیمای پادشاهی عادل و به فکر مظلومان است. عوفی نیز در *جوامع‌الحکایات*، داستانی درباره محمود و مصافحش با خان ترکستان آورده است، در آن روز که سلطان محمود نیمه‌شب از خواب بیدار شد و در برف و سرمای شدید با آب سرد غسل کرد و نماز خواند و از خداوند پیروزی در جنگ را خواستار شد و وقتی به او یادآور شدند که فردا روز جنگ است و باید استراحت کند، او گفت: امشب از خدا پیروزی می‌خواهم و فردا باقی کارها به دست خداست (عوفی، ۱۳۵۹: ۲۳۰). در داستان دیگری از *جوامع‌الحکایات* آمده که وقتی سلطان محمود خراسان را گرفت، خواجه وزیر به نزد او آمد و محمود بر سر مصلا و در حال ورد خواندن بود (همان‌جا: ۲۵۷، ۲۵۶).

با توجه به آنچه گفته شد می‌توان نتیجه گرفت که محمود غزنوی در متون تاریخی داعی اسلام و دینداری است و لقب‌ها و عنوان‌های مختلفی به او نسبت داده شده که به مقبولیتش نزد مردم انجامیده است. در واقع، او با عنوان‌های مشروعیت‌بخشی که از خلیفه عباسی می‌گرفت به عوام‌فریبی‌هایش ادامه می‌داد. آنچه در این بحث مورد بررسی است نقد چهره تاریخی مستبد محمود غزنوی و یا بزرگ‌نمایی شخصیت منفی او نیست؛ زیرا کشت‌وکشتار و استبداد خاصیت قدرت و سیاست سیاستمداران در طول تاریخ بوده است. آنچه موضوع بحث است دگرذیسی و ورود این شخصیت تاریخی به متون عرفانی است. حال در ادامه، سیمای محمود غزنوی را در متون عرفانی بررسی می‌کنیم.

۲-۲. نقش متون عرفانی در شخصیت‌پردازی از سلطان محمود

در این بخش همچنان که از نام آن برمی‌آید به بررسی داستان‌ها و حکایات عرفانی پرداخته شده است. داستان‌هایی که در دگرذیسی شخصیت محمود غزنوی نقش داشته‌اند. تعداد داستان‌ها و حکایات

استخراج شده بیش از سی داستان است. در این مجال بیشتر به داستان‌هایی که سیمای دگردیسی یافته محمود را نشان می‌داد اشاره کرده‌ایم.

همان‌طور که مشاهده می‌شود قدیمی‌ترین متون عرفانی از نوع روابط و تعاملات محمود غزنوی با عرفا حکایت دارد. پدر شیخ ما ابوالخیر سلطان محمود را عظیم دوست داشتی و او در میهنه سرایی بکرد... (میهنی، ۱۳۶۷: ۱۷). «محمود به سرگور بازید شد درویشی دید آن‌جا گفت: این استاد شما چه گفتی؟ گفت وی گفتی: هر که مرا دید وی را بسوزند. محمود گفت: این هیچ چیز نیست. بوجهل مصطفی را دید وی را بسوزند. آن درویش گفت: ندید ای امیر ندید». (انصاری، ۱۳۶۲: ۳۴۴ و ۳۴۵)

علاوه بر مکتوباتی که از روابط میان محمود و عرفا حکایت دارد آنچه بیشتر به چشم می‌خورد لطف و عنایت این گروه به محمود غزنوی است. در نمونه زیر شیخ محمود را آن‌قدر خوب می‌بیند که دعا کردن در حقش را کاری کوچک می‌داند. «شیخ ما گفت: فرا پیر بلفضل حسن را گفتند دعایی بکن برای این سلطان - یعنی محمود - تا مگر به نبود. اندیشه کرد ساعتی آن‌گاه گفت: «بس خردم همی آید این گفتار». یعنی خود او را مه بینی» (میهنی، ۱۳۶۷: ۲۵۹).

یکی از موضوعات غالباً تکراری در متون عرفانی خواب‌هایی است که از عاقبت افراد در عالم دیگر خبر می‌دهد. «شیخ ما گفت: محمود را رحمه‌الله کسی از آن او به خواب دید گفت: «سلطان را چگونه است؟» گفت: «خاموش چه جای سلطان است. من هیچ کس نه‌ام. سلطان اوست. آن غلطی بود». گفت: «آخر تو را چه گونه است؟» گفتا: «مرا این‌جا به پای کرده‌اند و از ذره ذره می‌برسند که چه کردی و از کی فراستدی و فرا کی دادی؟ بیت‌المال کسی دیگر برد و حسرت و درد و داغ به ما بماند و پشیمانی بسیار». (همان، ۲۵۵)

پیش‌تر درباره مزاج و رگه‌های شخصیتی و خلیقات سلطان محمود مطالبی بیان شد. مثلاً بخشش هزاران هزار درم به شاعران. اینجا هم خصلت بخشندگی سلطان محمود در قالب داستان تقابل او با خارفروش به زیبایی بیان شده است. البته خارفروش هم انسانی معمولی نیست، بلکه خردمندی است روشن‌بین و جهان‌دیده‌ای است عارف‌اندیش. «محمود گفت: این خار به چند؟... خارفروش گفت: به دویت دینار. گفت: خروار خار به دو درم فروشد. خارفروش گفت: آری، ولیکن در عمری این چنین خریداری یک بار افتد. سلطان دانست که خارفروش او را شناخته، براند و گفت: چون خار بفروشی به درگاه آیی و بار خواهی... او را بار دادند، سلطان را چشم بر وی افتاد گفت: خار به چند؟

خارفروش گفت: «بقا باد سلطان را این مجلس، مجلس خرید و فروخت نیست مجلس، مجلس عطاست» سلطان را خوش آمد هزار دینارش فرمود» (شاشی العمرکی، ۱۳۵۹: ۱۵)

لشکرکشی‌هایی که پیش‌تر گفته شد از سال ۳۹۰ تا سال ۴۱۸ یعنی زمانی در حدود ۲۸ سال طول کشید و باعث کشت و کشتار مردم هند به جهت کفاره قتل‌ها و جنایات با مسلمانان و ترویج اسلام شده بود در اینجا دست‌مایه داستانی دیگر شده است. البته بازهم محمود برنده بازی است چون محاسبه‌گر نیست و دین را ابزار رسیدن به منافع مالی و دنیایی نکرده است. محمود به هندوستان شد تا به سرانندیب برفت و منات که معبود ایشان بود از دست ایشان بیرون کرد... ملوک هندوستان به حسن میمندی که وزیر بود کس فرستادند و گفتند: چندان که تو بر ما حکم کنی تو را خدمت کنیم گر تو سلطان را بر آن داری که منات را به ما گذارد چندین هزار دینار خزینه را خدمت کنیم... محمود گفت: این که تو می‌گویی نیکوست لیکن اگر فردا در عرصات قیامت ندا برآید که بیارید آن آزر بت تراش را و محمود بت فروش را جواب این ندا که باز دهد؟ (همان: ۱۳۴).

پیش‌تر درباره مزاج و رگه‌های شخصیتی و خلیقات سلطان محمود مطالبی بیان شد. مثلاً رعب و وحشت نزدیکان از او. اینجا البته گدا که از طبقات فرودست به حساب می‌آید و دیدار پادشاهی چون محمود برایش حکم آرزویی دارد، وقتی با سلطان محمود روبه‌رو می‌شود، حتی شکنجه و توبیخ از جانب سلطان برایش نعمتی است. «محمود در شکارگاه بود، گدایی جست و عنان مرکب سلطان بگرفت. محمود تازیانه‌های گرم بزد، گدا سر بر آورد، گفت: سخت زدی اما خوش زدی دیر بود تا در آرزوی آن بودیم که پادشاهی ما را بزند». (سمعانی، ۱۳۶۸: ۵۱۳)

از یک‌جایی به بعد روایت‌های مربوط به محمود غزنوی با ایاز همراه می‌شود و جنبه دیگر شخصیت او در داستان‌ها راه می‌یابد. توجه محمود غزنوی به مخدومش ایاز به داستان‌ها و حکایات راه یافته و معنای دیگری از این ارتباط تأویل می‌شود. معنایی که از نوعی معرفت‌شناسی حکایت دارد. «دریغا ایاز گفت: در خدمت سلطان هیچ گناه چنان نمی‌دانم که مرا بر تخت مملکت می‌نشانند و آن‌گاه او زیر تخت من می‌نشیند» (عین‌القضات، ۱۳۷۸: ۲۲۹).

رفتار، نگرش و توجه بیش از اندازه محمود به ایاز گویی که ایاز تافته جدا بافته‌ای است در این حکایت کاملاً نمایان است و گویای غیرت محمود. «محمود گفت: لشکر خود را که هرچه خواهید که می‌گویید از من و از مملکت من گوید، اما از ایاز، هیچ مگوئید ایاز را به من بگذارید. در آن حالت

هر چه از محمود گفتندی، خلعت یافتندی و هر چه از ایاز گفتندی، غیرت محمود دمار از وجودشان برآوردی» (همان: ۲۳۱).

نتیجه گیری عین القضات در این حکایت فصل الخطاب است و تأویل و تفسیر او از این همه توجه به عشق تعبیر می‌شود. عشقی که هنوز مایه‌های زمینی دارد و ابعاد عارفانه نیافته است. دریغا سلطان محمود ایاز را دوست دارد و او را بر تخت مملکت بنشانند و دیگران را پی گم کند که شما اهلیت آن ندارید که مملکت مرا لایق باشید. خود دانی این کلمه چیست؟... عشق سلطانت (همان: ۲۷۹).

میبدی در سه حکایت «آرزو کردن»، «قبای پاره» و «قدح به سندان شکستن» نیز به تفاوت جایگاه ایاز با سایر مخدومان سلطان اشاره می‌کند، اما باز هم تعبیر حرمت نگاه داشتن و قدرشناسی و مطیع بودن ایاز نسبت به سلطان مطرح است نه چیزی دیگر. حکایت کنند از سلطان محمود که وقتی لشکریان خود را می‌نواخت و هرکسی را خلعتی همی‌داد و مقصود وی همه آن بود که تا ایاز خاص آرزویی کند و خلعتی خواهد، ایاز هم چنان کمر بسته و به خدمت به حرمت ایستاد... محمود گفت: ای غلام ازین مال و نعمت تو را خود آرزویی نبود؟ ایاز خدمت کرد و تواضع نمود، گفت: چون تو هستی همه جهان آن منست.. (میبدی، ۱۳۵۷، ج ۵: ۲۸۳).

محمود در سرای ایاز شد. آن مال و نعمت... دید. از آن خلعت‌ها که محمود او را داده و بخشیده، به گوشه‌ای نگه کرد قبا یکی دید کهنه و پاره پاره بر هم بسته از میخی درآویخته. محمود گفتا: این یکی باری چیست؟ ایاز جواب داد که: این یکی منم بدین بیچارگی و بدین خواری و آن همه جمال و آرایش و آن عز و ناز همه تویی. درین نگریم عجز خود بینم. قدر خود بدانم. در آن نگریم تو را بینم و از تو دانم، بنازم و سر بیفرازم (کشف‌الاسرار، ج ۳: ۵۸۷).

چنان که حکایت می‌کنند از سلطان عارف محمود که در مجلس انس جز با ایاز ننشستی. ندما و خواص در دندنه آمدند، سلطان از آن غیرت با خبر بود، فرمود تا همه ندیمان و خواص را در یک مجلس حاضر کردند. پس قدحی از یاقوت سرخ که قیمت آن خراج یک ولایت محمود بود با سندانی از آهن پیش محمود آوردند. وزیر را بفرمود که این قدح یاقوت را بر سندان زن تا پاره گردد، وزیر گفت: زینهار ای سلطان هر چند که فرمان سلطان بالاتر بود اما زهره ندارم این دلیری کردن. هم چنین ندیمان و خاصان را فرمود... زهره نداشتند که آن را بشکنند، پس به ایاز اشارت کرد، گفت: ای غلام این قدح بر این سندان زن تا پاره گردد، ایاز قدح بر سندان زد تا ریزه گشت، پس محمود گفت: از

متابعت فرمان سلطان تا خلوت چهار هزار منزلت، کسی که هنوز از فرمان محمود چنین پرهیز کند او را چه زهره آن (همان: ۳۹۳).

روایت غزالی لونی دیگر است. غزالی از عشق می گوید و در مقام عشق و عاشقی نمک فروشی را با سلطان در یک کفه ترازو قرار می دهد و آخر سر هم عشق نمک فروش به ایاز را قابل قبول می داند. آورده اند که روزی سلطان محمود در بارگاه نشسته بود. مردی در آمد و طبقی نمک بر دست نهاده... بانگ می زد که نمک که می خرد؟ محمود... بفرمود تا او را بکوفتند، چون خالی شد او را بخواند و گفت... بارگاه محمود چه منادی گاه نمک فروش بود؟ گفت: ای جوانمرد مرا با ایاز تو کار است، نمک بهانه است. گفت: ای گدا تو که باشی که با محمود دست در کاسه کنی؟... مرا که هفتصد پیل بود و جهانی ولایت، تو را یک شبه نان نیست. گفت: ای محمود... این همه که تو می گویی ساز وصال است نه ساز عشق. ساز عشق دلی است بریان و جگری کباب و آن ما را به کمال است و به شرط کار است... ای محمود این هفتصد پیل و این همه ولایت بی ایاز هیچ ارزد؟ گفت: نه. گفت: وا ایاز در گلخنی یا در ویرانه تاریک وصال به کمال بود؟ گفت: بود. گفت: پس این همه که تو بر می شماری ساز وصال هم نیست که ساز وصال معشوق را تواند بود نه عاشق را و آن خد و خال و زلف و جمال و کمال است (غزالی، ۱۹۴۲: ۱۵۹).

۲-۳. نقش متون ادبی در شخصیت پردازی از سلطان محمود

عطار بیش از همه و حدود پنجاه داستان را به این شخصیت اختصاص داده است که در این مجال بیشتر به داستان هایی که سیمای تغییر یافته محمود را نشان می داد، اشاره کرده ایم. همچنین به انعکاس القابی که به او در متون ادبی و دیوان های شاعران - به خصوص در دیوان شعر عنصری و فرخی که نزدیک ترین متون مربوط به این دوره محسوب می شوند - اختصاص یافته می پردازیم. صفاتی مقدس مآبانه و با عظمت که ابعاد مقدسانه و دیندارانه محمود غزنوی را برجسته کرده و تأثیر قابل ملاحظه ای در نوع نگرش نویسندگان و مخاطبان از این شخصیت داشته است.

در اشعار فرخی شاهد ابعاد تقدسی و آسمانی چون اطاعت از محمود مساوی نماز خواندن؛ کارهای محمود نتیجه عنایت خدا؛ قصر محمود همان کعبه؛ گرد سپاه محمود توتیای چشم مسلمانان؛ راست خویی محمود خوی انبیا؛ هر کس بنده محمود شود پادشاه می شود؛ همگان باید بر طاعت و خدمت محمود باشند؛ محمود کسی است که عالمی به واسطه او در امانند؛ لشکریان محمود به نیروی

کردگارند؛ سپاه محمود سپاه ایزدست؛ دشمن محمود دشمن خداست؛ محمود جنگ‌هایش را با نام رسول و خدا آغاز می‌کند؛ خدمت کردن محمود از شهریاری برتر است؛ محمود را مصطفی و مرتضی می‌داند (هم مصطفات گویم هم مرتضات گویم)؛ محمود جهان را به توفیق خدا گرفته است؛ حرف محمود همان حرف خدا و پیغمبر است؛ هر کس سلامت او را در جهان نخواهد کافرست؛ پایگاه سلطان از آسمان بالاترست؛ آسمان چهارم نسبتی از رای محمود دارد؛ صرف دیدن روی محمود سبب طول عمر می‌شود؛ اختصاص دادن کرامت به محمود و او را صاحب معجزات دانستن.

همچنین شواهدی که بیانگر بُعد دینی و صفات دینی است:

در اشعار فرخی شاهد مواردی چون کسی که جان کافران را می‌گیرد؛ هدف و اندیشه محمود کم کردن بد مذهبان است؛ تسخیرکننده خانه بددینان؛ اختصاص دادن صفت نظام‌الدین به محمود؛ جنگ با بددینان برای اشاعه دین؛ درهم‌شکننده بت‌ها و بت‌خانه‌ها؛ شهریار جهان و درهم‌شکننده بنای کفر از بنیاد؛ قوی‌کننده دین محمد؛ تیغ محمود معیار شریعت است؛ جنگاوری محمود به سبب قوی کردن دین خدا؛ هدف محمود از مبارزات برکشیدن اسلام است؛ از بین بردن شرک؛ کشنده قرمطیان؛ بت‌شکن؛ توجه به قرآن؛ پناه شرع رسول و پشت دین.

در اشعار عنصری شاهد ابعاد تقدسی و آسمانی چون آن‌قدر محمود را بزرگ می‌کند که می‌گوید (گوش بتانی دیدن همه جهانست او) یا (به‌نام ایزد چونان شدست هیت او)؛ کسی که خداوند در همه‌جا او را یآوری می‌کند (خسرو مشرق که یزدانش به هر جا نافرست)؛ اگر حضرت محمد زنده بود برای محمود به جای پرنیان بر نیزه ردای خویش را می‌بست:

اگر پیغمبر اکنون زنده بودی   به نام و نصرت یزدان داور
به جای پرنیان بر نیزه او   ردای خویش بربستی پیمبر
(قصیده ۱۸: ۷۵۳-۷۵۴)

زمانه بدون نام محمود ابتر و ناقص است؛ آفرینش محمود از نور بوده؛ فر و شکوه محمود از خورشید هم بیشتر است

اگر به طلعت گویی خجسته طلعت او   همی ز طلعت خورشید بیش دارد فر
(قصیده ۳۱: ۱۲۷۱)

سرای محمود را کعبه می‌داند (کعبه است سرایش ز بزرگی ملکان را)؛ اشاره به این که همه محمود را می‌پرستند (او را پرستند چه آزاد و چه بنده)؛ گوهر آدم با وجود محمود آراسته گشته است.

آنی تو که با قیمت و آراسته گشتست   چون عقده یاقوت به تو گوهر آدم

(قصیده ۴۳: ۱۸۴۸)

این که از رای محمود ستاره به فلک می‌رود و از کف او ماء معین به بهشت؛ در زمینی که محمود باشد خداوند زوال نعمت نمی‌آورد؛ از همت محمود می‌توان نردبانی برای رسیدن به آسمان داشت؛ دین محمد با رایت محمود در کنار هم آورده شده است؛ محمود را به خورشید مانند کرده و برتر از او چون زوال ندارد؛ محمود را تا جایگاه یزدان بالا برده است؛ نجات خلق به حمد محمود بستگی دارد.

نجات خلق به حمد محمد و محمود   سر نبی و نبی خدایگان جهان

(قصیده ۴۵: ۱۹۴۹)

خداوند او را در همه جا یاری می‌کند.

خسرو مشرق که یزدانش به هر جا ناصرست   هر که او یزدان پرستد ناصرش یزدان بود

(قصیده ۸: ۲۵۶)

خواسته حضرت محمد از این دنیا دو چیز است.

محمد را بدین گیتی دو چیز است   بدان گیتی دو با این دو برابر

بدین گیتی کف محمود و جاهش   بدان گیتی لوای حمد و کوثر

(قصیده ۱۸: ۷۵۰-۷۵۱)

این که با وجود محمود کفر و شر باقی نمی‌ماند؛ محمود تأیید و فر یزدانی دارد؛ خداوند بر محمود عز و جلال را وقف کرده است (که وقف کرده بر او ذوالجلال عز و جلال).

همچنین شواهدی که بیانگر بُعد دینی و صفات دینی عنصری است:

در اشعار عنصری شاهد مواردی چون پادشاهی محمود قضای حتم است؛ نگهبان دین است؛ یمین دولت و امین دین است.

یمین است مر دولت ایزدی را   امین است بر حکم دین پیمبر

(قصیده ۱۲: ۴۲۴)

کشتار محمود برای حفظ دین بوده است.

بکشت دشمن و برداشت گنج و مال ببرد   ز بهر نصرت دین محمد مختار

سیاست محمود علامت حضرت مهدی است (سیاست تو به گیتی علامت مهدی است). محمود و حضرت محمد را در یک کفه قرار داده است.

نجات خلق به حمد محمد و محمود
سر نبی و نبی خدایگان جهان
از آنکه بد به حجاز آن و این به ایرانشهر
حجاز دین را قبله است و ملک را ایران
(قصیده ۴۵: ۱۹۴۹-۱۹۵۰)

محمود اجراکننده حرف‌های پیامبر است.

در شعر فردوسی صفت «جهان‌دار» برای محمود به نوعی یادآور جنگاوری، شجاعت و فتوحات اوست. (سالاری، ۱۳۹۷: ۲۵۴)

ابوالقاسم آن شهریار دلیر
کجا گور بستاند از چنگک شیر
جهان‌دار محمود کاندر نبرد
سر سرکشان اندر آرد به گرد
جهان تا جهان باشد او شاه باد
بلنداخترش افسر ماه باد
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۸۶)

خاقانی نیز به فتوحات و روحیه جنگاوری محمود اشاره کرده است. (همان)

محمود کفی که سیستانت
محکوم چو سیسجان بینم
فتح تو به سومنات یابم
غزو تو به مولتان بینم
(خاقانی، ۱۳۸۵: ۳۹۲)

اولین نمونه‌های ورود محمود به شعر عرفانی، حدیقه‌الحقیقه سنایی است. مقایسه محمود غزنوی با حضرت رسول و گذاشتن هر دو در یک ترازو.

هست خالی ز عیب و نقص فضول
ملک محمود و خاندان رسول
این ز کعبه بتان برون انداخت
آن ز بت سومنات را پرداخت
کعبه و سومنات چون افلاک
شد ز محمود و از محمد پاک
(سنایی، ۱۳۷۴: ۵۱۲)

در اینجا هم ارزشمندی سلطان با مقایسه او با خدا اتفاق می‌افتد. جایی که زنی به شاه محمود یادآوری می‌کند که اگر شاه هستی باید فرمانت را ببرند و حکمت حکم باشد.

شاه شاهان یمین دین محمود
که ازو گشت زنده رادی و جود..
قصه بر شاه داشت بار دگر
خواست از شاه خوب رأی نظر

زن سبک گفت: ساکن ای سلطان
 چون نبرند مر تو را فرمان
 خاک بر سر کسی کنند که ورا
 نبود بر زمانه حکم روا..
 شاه را حکم چون روان باشد
 عالم از عدل او جنان باشد
 پس اگر حکم او نباشد جزم
 نکند هیچ کس به ملکش عزم
 امر سلطان چو امر یزدان است
 سایه ایزد از پی آن است
 لفظ مهتر که گفت از پی شاه
 هست سلطان همیشه ظل الله
 (همان: ۵۴۵)

ماجرای رویارویی شاه با اقشار تهیدست و مظلوم بارها در حدیقه آمده است. سلطان با زالی ضعیف و دردمند هم صحبت می شود و زال از ستم و ظلمی که به او می شود به سلطان گلایه می کند و پادشاهی ظالمانه محمود را به او یادآوری می کند.

روزی از روزها به وقت بهار
 رفت محمود زاولی به شکار...
 دید زالی نشسته بر سر راه
 رویش از دود ظلم گشته سیاه...
 راند محمود اسب را بر زال
 تا همی باز پرسد آن احوال..
 گفت: زالی ضعیف و درویشم
 کس نیازارد از کم و بیشم..
 چند از این ظلم و رعیت آزدن
 مال و ملک یتیمگان خوردن..
 گر تو انصاف من نخواهی داد
 روزی از ملک خود نباشی شاد
 این چه بی رسمی و ستمکاریست
 وین چه فرعونی و چه جباریست
 گرت در ملک عادل بودی
 باد گاهی ز من نبرودی
 آخر از حشر یاد باید کرد
 شاه را عدل و داد باید کرد...
 زار زار از حدیث او بگریست
 گفت ما را چنین چه باید زیست...
 خورد سوگند شهریار جهان
 به خدا و پیمبر و قرآن

یکی از رگه‌های شخصیتی و خلیات سلطان محمود بخشندگی است. خصلت بخشندگی سلطان محمود در قالب داستان پیدا کردن دینارهایی در شکاف خرابه بیان شده است. البته شاه نه تنها دینارهای یافته را می‌بخشد، بلکه پنج هزار دینار دیگر نیز به آن می‌افزاید.

شاه محمود زاوولی به شکار	رفت روزی ز روزگار بهار...
راند باره در آن ده ویران	چون صید آهوان شیران..
پس چو نزدیک باره آمد شاه	سوی دیوار باره کرد نگاه
رخنه‌ای دید اندر آن دیوار	خرقه‌ای اندر آن سیاه چو قار...
پنج دینار بُد در او موزون	مهر او کرده نام افریدون...
خواست دینار شاه پنج هزار	کرد با آن درست یافته یار
جمله را شه به سائلان بخشید	از چنان شه چنین طریق سزید...

(همان: ۵۶۹)

در بخش اول دربارهٔ ویژگی‌های مثبت و منفی رفتاری محمود غزنوی در متون تاریخی مطالبی بیان شد. نکتهٔ جالب توجه، انتساب طیفی از القاب و عناوین مثبت به اوست. القابی که نه تنها به باورهای سیاسی، بلکه ارزش‌های دینی و مذهبی میل دارند. القاب یمین دین و شاه غازی گویای این موضوع است.

شاه شاهان یمین دین محمود	که جهان را به عدل بُد مقصود
شاه غازی یمین دین خدای	که بُد او را در زمانه بار خدای
یافته دین احمد تازی	سرفرازی بدان شه غازی...
شاه باید که وقت خلوت و بار	در همه کارها بود بیدار

(همان: ۵۶۳)

در اینجا رابطهٔ محمود و ایاز به شکل عاشق و معشوق تجلی و اوج یافته است. محمود عاشق و انسان کاملی است که با معشوقش ایاز، نرد عشق باخته است.

غلامش گفت: تن فرع است و دل اصل	تمام است از دل پاک توام وصل
اگر معدوم و گر موجود باشم	همی خون‌خوارهٔ محمود باشم

اگرچه پادشاهی حاصل تست   ولیکن پادشاه تو دلِ تست
 دلِ تو زبردست این غلام است   مرا این پادشاهی خود تمام است
 تویی شاه و دلت شاه تو امروز   ولی من بر دل تو شاه و فیروز
 فلک را رشک می‌آید ز جاهم   که من با بندگی بر شاه شاهم
 (همان: ۲۹۳)

محو شدن و نیستی عاشق در معشوق و یکی شدن آن‌ها و رسیدن به وحدت موضوع دیگری است که شواهد فراوانی در آثار عطار دارد و در اینجا به چند نمونه اکتفا شده است.

...گفت: چندانی که من در پیش شاه   می‌کنم در بند بندِ خود نگاه
 من نیستم هیچ، جز سلطان مدام   ذره‌ای از خود نمی‌بینم تمام
 (عطار، ۱۳۸۸: ج ۴۲۸)

گفت: لاوالله اگر شاه جهان   قوت خود سازد از این شوریده جان
 گر کنون هستم غلامی ناکسم   آن زمان محمود گردم این بسم
 (همان: ۴۳۷)

گفت: سلطانم همای من بس است   سایه او رهنمای من بس است
 (همان: ۲۶۹)

من کیم تا سر بدین کار آورم   در میان خود را پدیدار آورم
 بنده آن اوست و تشریف آن اوست   من کیم فرمان همه فرمان اوست...
 من در این معرض کجا آیم پدید؟   من که باشم یا چرا آیم پدید...
 در فروغ پرتو آن یک نفر   محو می‌گردد وجودم سر به سر
 از حیای آفتاب فرّ شاه   پاک برمی‌خیزم آن ساعت ز راه
 چون نمی‌ماند ز من نام وجود   چون به خدمت پیشتم افتم در سجود؟
 گر تو می‌بینی کسی را آن زمان   من نیم، آن هست هم شاه جهان...
 هست ایازت سایه‌ای در کوی تو   گم شده در آفتاب روی تو...
 (عطار، ۱۳۸۷: ۴۰۵)

این دسته‌بندی به ما نشان داد که سلطان محمود غزنوی چگونه و به چه ترتیب در متون بررسی شده، حضور یافته است و به چه میزان از سیمای تاریخی خود فاصله گرفته است. مضامین

پربسامد در این حکایات عبارت‌اند از توجه عرفا به سلطان محمود، دیدار او با عرفا، علاقه خود سلطان به عرفا، نگاه عرفا به سلطان و دانستن او به عنوان آلت حق، دیدن عاقبت او در خواب، ارزشمندی جایگاه او در نظر مردم، بخشش او به مردم، دینداری او، غیرت او به ایاز، عشق و علاقه او به ایاز که بسیار پربسامد است. یاری و کمک رساندن او به مردم، شهرت و کاردانی او، فرمانبرداری ایاز از سلطان محمود و نگاه داشتن جایگاه و حد خود در حضور او، نورچشمی بودن ایاز، عشق ایاز به محمود، نماد خداوند و بنده بودن تملوری از عشق حقیقی، فانی و مستغرق بودن در عالم عشق و مواردی از این دست. زمان و مکان در این حکایات اغلب مکان‌های تکراری و زمان‌های نامعلوم است؛ برای مثال مکان: شکارگاه، غزنین، ده، عالم، قیامت، سرای ایاز، تخت مملکت؛ زمان: روزی از روزها، امروز، فردا، روزی، این ساعت، آن روز در خیلی از داستان‌ها تکرار شده است که در واقع نشان از ساختگی بودن داستان‌ها در ذهن نویسندگان دارد. القاب و عناوین کاملاً متفاوت و تغییر یافته با آن چیزی است که در زمان حیات به او نسبت داده شده است. انتساب عنوان‌هایی چون سلطان، شاه شاهان، شاه غازی، شاه بلند، شاه مظفر، شاه جهاندار، شاه جهان، شاه عالم، شاه نامور، شه پیروز، شاه حق شناس، یمین دین خدا، سلطان عارف، محمود عادل، سلطان دین، دادگر، محمود جهاندار به محمود غزنوی و داستان‌پردازی‌هایی که تنها نمونه‌هایی از آن ذکر شد، سیمای سلطان محمود غزنوی را دچار دگردیسی کرده است.

۳. نتیجه‌گیری

با نگاهی به قلم شاعران و نویسندگان در متون ادبی، عرفانی و تاریخی می‌توان گفت آنچه از شخصیت سلطان محمود غزنوی در متون عرفانی ظهور یافته است؛ بیشتر الهام گرفته از داستان‌ها و روایاتی است که از این شخصیت در متون تاریخی و ادبی نزدیک به او نوشته شده است. این فرضیه درباره دگردیسی شخصیت محمود غزنوی و ورود او از دنیای واقعی به عالم افسانه زمانی قوت می‌گیرد که با ملاحظه آثار تاریخی دریابیم، زبان و بیان مؤلفان با افسانه‌پردازی، بزرگ‌نمایی و تقدس‌بخشیدن به یک شخصیت تاریخی تا چه میزان در تغییر و دگردیسی او به چهره‌ای افسانه‌ای نقش داشته است. همان‌طور که بیان شد، شخصیت تاریخی، جنگ طلبانه و مستبد محمود غزنوی در طول زمان و به همت مفهوم‌پردازی‌های نویسندگان و مؤلفان به شخصیتی عارفانه، عاشقانه، دیندار و عادل تبدیل شده است. شخصیتی که با واقعیت تاریخی‌اش تفاوت بسیار دارد. در این میان تأثیر

داستان‌پردازی، مضمون‌آفرینی و فضا‌سازی نویسنده‌گان و شاعران، انتساب لقب‌ها و عنوان‌های مقدس‌مآبانه، برجسته‌کردن ابعاد دیندارانه و مذهبی سلطان محمود، اسطوره‌سازی، نوع تاریخ‌نگاری نویسندگان این هدف را بیشتر محقق کرده است. نکته قابل توجه آن است که این دگر‌دیدی در مورد دیگر پادشاهان تاریخ رخ نداده است و این ویژگی محمود غزنوی را از دیگران متمایز ساخته است. در طبقه‌بندی‌های بررسی‌شده در مقاله حاضر استدلال کردیم که چگونه سلطان محمود غزنوی از شخصیتی تاریخی به شخصیتی افسانه‌ای تبدیل شده است. مهم‌ترین نتیجه پژوهش حاضر طرح این سؤال است که مردم و شرایط اجتماعی و تاریخی تا چه اندازه می‌تواند موجب دگر‌دیدی شخصیت شود و مهم‌ترین نتیجه مقاله فراهم کردن نگاه نقد‌گرایانه و تحلیلی به متون و شخصیت‌های تاریخی و داستانی است.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۵۱)، *الکامل*. ج ۱۵، ترجمه عباس خلیلی، تصحیح سیدحسن سادات ناصری، تهران: علمی.
- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۵۱)، *الکامل*. ج ۱۶، ترجمه علی هاشمی حائری، تهران: کتب ایران.
- ابوالحمد، عبدالحمید (۱۳۸۴)، *مبانی سیاست*. ج ۱، تهران: توس.
- استرآبادی، محمدقاسم هندوشاه (۱۳۸۷)، *تاریخ فرشته*. ج ۱، تصحیح محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- انصاری، خواجه عبدالله (۱۳۶۲)، *طبقات الصوفیه*. تصحیح عبدالرحی حبیبی، به اهتمام حسین آهی، تهران: فروغی.
- باسورث، کلیفورد ادموند (۱۳۷۸)، *تاریخ غزنویان*. ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- بلوری، مریم و مختاری‌نیا، نوری (۱۳۹۵)، «لشکرکشی‌های سلطان محمود غزنوی به هند و بازتاب آن در دیوان فرخی و عنصری». *سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی*. ۱-۱۲.
- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۶۸)، *تاریخ بیهقی*. ج ۳، به کوشش خلیل خطیب‌رهبر، تهران: سعدی.
- بیهقی، ابوالفضل (۲۵۳۶)، *تاریخ بیهقی*. به کوشش علی‌اکبر فیاض، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- پرویز، عباس (۱۳۳۶)، *تاریخ دیالمه و غزنویان*. تهران: علمی.
- جرفادقانی، ابوالشرف ناصح‌بن ظفر (۲۵۳۷)، *ترجمه تاریخ یمینی*. به اهتمام جعفر شعار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر.
- جلالی، جواد و ابراهیم ظاهری‌عبدوند (۱۴۰۱)، «تحلیل الگوهای روابط عاشقانه شخصیت‌های زن در مثنوی‌های

- عطار براساس نظریهٔ مثلث عشق استرنبرگ». پژوهشنامهٔ متون ادبی دورهٔ عراقی، ۳ (۴)، ۹-۲۶.
- جوزجانی، منہاج سراج (۱۳۶۳)، طبقات ناصری. ج ۱، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- راوندی، مرتضی (۲۵۳۶)، تاریخ اجتماعی ایران. ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- رضاییان، علی (۱۳۸۸)، «ارائهٔ الگوی شکل‌گیری رهبری کاریزماتیک در سازمان از دیدگاه مدیریت برنامه‌ریزی راهبردی». مدیریت دولتی، ۱ (۳)، ۳۵-۵۰.
- ساجدی، علی (۱۳۹۰)، «دو روایت از یک حکایت در شعر عطار و مولانا». پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی، (۱)، ۶۹-۸۳.
- سالاری، مصطفی (۱۳۹۷)، «نقد جامعه‌شناختی سیمای محمودغزنوی در شعر عطار». کاوش‌نامه، ۴ (۳۹)، ۲۴۷-۲۷۰.
- سمعانی، احمدبن منصور (۱۳۶۸)، روح الارواح. تصحیح نجیب مایل هروی، تهران: علمی و فرهنگی.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد (۱۳۷۴)، حدیقه الحقیقه و شریعة الطریقه، تهران: دانشگاه تهران.
- شاشی العمرکی المروی، ابورجاء (۱۳۵۹)، روضه الفریقین. تصحیح و ترجمه عبدالحی حبیبی، تهران: دانشگاه تهران.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۲)، مفلس‌کیمافروش. تهران: سخن.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۵)، سبک‌شناسی شعر. تهران: میترا.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۰)، تاریخ ادبیات ایران. ج ۱، تهران: فردوس.
- طاهری قلعه‌نو، زهرا سادات (۱۳۹۰)، «بررسی عوامل دگردیسی محمود غزنوی در متون عرفانی تا قرن هفتم». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما محمود عابدی، دانشگاه تربیت معلم تهران: دانشکدهٔ ادبیات.
- طاهری قلعه‌نو، زهرا سادات (۱۳۹۱)، «عوامل دگردیسی شخصیت سلطان محمود غزنوی». فصلنامهٔ تخصصی اندیشهٔ ادبی، سال اول، (۱)، ۷۷-۱۰۳.
- عطار، شیخ فریدالدین (۱۳۸۸)، اسرارنامه. تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
- عطار، شیخ فریدالدین (۱۳۸۸)، الهی‌نامه. چ ۵، تهران: سخن.
- عطار، شیخ فریدالدین (۱۳۸۸)، مصیبت‌نامه. چ ۵، تهران: سخن.
- عطار، شیخ فریدالدین (۱۳۸۷)، منطق‌الطیر. چ ۵، تهران: سخن.
- عطار، شیخ فریدالدین (۱۳۹۰)، تذکرة الاولیا. تصحیح محمد استعلامی. تهران: زوار، چ ۲۱.
- عنصری، حسن بن احمد (۱۳۴۲)، دیوان عنصری بلخی. به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانهٔ سنایی.
- عوفی، محمدبن محمد (۱۳۵۹)، جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات. (جزء اول از قسم دوم)، تصحیح امیربانو مصفا، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

- عوفی، محمدبن محمد (۱۳۶۲)، *جوامع الحکایات و لوامع الروایات*. (جزء دوم از قسم دوم)، تصحیح امیربانو مصفا و مظاهر مصفا، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- عوفی، محمدبن محمد (۱۳۵۳)، *جوامع الحکایات و لوامع الروایات*. (جزء دوم از قسم سوم)، تصحیح امیربانو مصفا و مظاهر مصفا، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- عین‌القضات (۱۳۷۸)، تمهیدات. به‌اهتمام علینقی منزوی و عقیف عسیران، تهران: اساطیر.
- غزالی، احمد (۱۹۴۲)، *سوانح*. تصحیح هلموت ریتر، استانبول.
- فرخی، علی بن جولوغ (۱۳۶۳)، *دیوان فرخی*. به کوشش دبیرسیاقی، تهران: زوار.
- فرخی، علی بن جولوغ (۱۳۸۲)، *گزیده اشعار*. انتخاب و شرح: احمد علی امامی افشار، تهران: قطره.
- فروم، اریک (۱۳۹۰)، *داشتن یا بودن*، تهران: فیروزه.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی (۱۳۱۵)، *زین‌الاکابر*. مقدمه محمد قزوینی، تهران: کتابخانه ادب.
- میبدی، ابوالفضل (۱۳۵۷)، *کشف‌الاسرار و عدة‌الابرار*. ج ۳، به‌اهتمام علی اصغر حکمت، تهران: امیرکبیر.
- میبدی، ابوالفضل (۱۳۵۷). *کشف‌الاسرار و عدة‌الابرار*. ج ۵، به‌اهتمام علی اصغر حکمت، تهران: امیرکبیر.
- میرخواند، محمدبن خاوندشاه (۱۳۸۰)، *تاریخ روضة‌الصفاء*. ج ۴، تصحیح جمشید کیان، تهران: اساطیر.
- میهنی، محمدبن منور (۱۳۶۷)، *اسرارالتوحید*. تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه.
- ناشناس (۱۳۱۸)، *مجم‌التواریخ و القصص*. تصحیح ملک‌الشعراى بهار، تهران: خاور.
- نظامی عروضی، احمد (۱۳۲۷)، *چهارمقاله*. تصحیح محمد قزوینی، تهران: دانشگاه تهران.
- نقیسی، سعید (بی‌تا)، *در پیرامون تاریخ بیهقی*. تهران: فروغی.

References

- Ibn Athir. E. (1972). *Al-Kamal*. Vol. 15, Translated by; Abbas Khalili, corrected by Seyyed Hasan Sadat Naseri, Tehran, Scientific.
- Ibn Athir. E. (1972). *Al-Kamal*. Vol.16, Translated by; Ali Hashemi Haeri, Tehran, Books of Iran.
- Abolhamad. A. (2004). *Principles of Politics*. Vol. 1, Tehran, Toss Publications.
- Estrabadi. M. (2008). *Tarikh Ferishteh*. Vol. 1, Edited by; Mohammad Reza Nasiri, Tehran, Association of Cultural Heritage and Heritage.
- Ansari. Kh. (1983). *Tabaqat al-Sufiyya*. Edited by; Abdolhai Habibi, with the attention of Hossein Ahi, Tehran, Foroughi.
- Bosworth. C. (1999). *History of Ghaznavis*. Translated by; Hassan Anoushe, Tehran, Amir Kabir Publications.
- Beluri, M. Mokhtarinia, N. (2015). Sultan Mahmud Ghaznavi's expeditions to India and its Reflection in Diwan Farrokhi and Esrani, *The Third International Research Conference in Science and Technology*.
- Beyhaqi. A. (1989). *Tarikh Beyhaqi*. Vol. 3, Khalil Khatib Rahbar's Efforts, Tehran, Saadi Publications.

- Beyhaqi. A. (2536). *Beyhaqi History*. By the Efforts of Ali Akbar Fayaz, Mashhad, Ferdowsi University of Mashhad.
- Parviz. A. (1957). *History of Diyalma and Ghaznavids*. Tehran, Scientific.
- Jarfadghani. A. (2537). *Translation of Yamini's History*. Under the Care of Jafar Shaar, Tehran, Translation and Publishing Company.
- Jozjani, M. (1984). *Tabaqat Naseri*. Vol. 1, Edited by; Abdul Hayi Jibi, Tehran, Donyaye Ketab Publications.
- Ravandi, M. (2536). *Social History of Iran*. Vol. 2, Tehran, Amir Kabir Publications.
- Rezaian, A. (2008). Presentation of the Formation Model of Charismatic Leadership in the Organization from the Perspective of Strategic Planning Management, *Government Management*, 1(3). 35-50.
- Sajdi, A. (2010). Two Versions of a Story in the Poetry of Attar and Rumi, *Literary Criticism and Stylistic Researches*, 1. 69-83.
- Salari, M. (2017). Sociological Criticism of Mahmoud Ghaznavi's Image in Attar's poem, *Kaushnameh*, 4(39). 247-270.
- Samaani, A. (1989). *Rooh al-Rawah*. Edited by; Najib Mayel Heravi, Scientific and Cultural Publications.
- Sanai Ghaznavi, A. (1995). "Hadiqah Al-Haqiqah and Sharia Tariqah". Tehran, *University of Tehran*.
- Shashi al-Omarki al-Marowi. A. (1980). *Rouza al-Fariqin*. Edited and Translated by; Abdul Hai Habibi, University of Tehran.
- Shafiei-Kadkani. M. (1993). *Bankrupt Chemical Seller*. Tehran, Sokhan Publications.
- Shamisa. S (2006). *Poetry Stylistics*. Tehran, Mitra Publications.
- Safa. Z. (2001). *History of Iranian Literature*. Vol. 1, Tehran, Ferdous Publications.
- Taheri Qaleno. Z. (2013). Investigation of Mahmoud Ghaznavi's Metamorphosis Factors in Mystical Texts up to the 7th Century, Master's Thesis, Supervisor Mahmoud Abedi, *Tarbiat Moalem University*, Tehran, School of Literature.
- Taheri Qaleno. Z. (2012). Factors of Character Transformation of Sultan Mahmoud Ghaznavi. *Specialized Quarterly Journal of Literary Thought*, 1(1), 77-103.
- Attar. (2009). *Asrarnameh*. Edited by; Mohammad Reza Shafiei Kadkani. Tehran, Sokhan Publications.
- Attar. (2009). *Elahinamah*. Tehran, Sokhan Publications.
- Attar. (2009). *Mosibatnameh*. Tehran, Sokhan Publications.
- Attar. (2008). *Mantegh Al-Tair*. Tehran, Sokhan Publications.
- Attar. (1390). *Taqreh al-Awliya*. Corrected by; Mohammad Istliami. Tehran, Zovar Publications.
- Onsori. (1963). *Balkhi Onsori Diwan*. Edited by; Mohammad Dabirsiaghi, Tehran, Sana'i Library.
- Aufi. M. (1980). *Collections of Anecdotes and Narrations*, (Part one of two), Correction of Amir Banu Mosfa, Tehran, Iran Culture Foundation.
- Aufi. M. (1983). *Al-Hekayat Communities and Narrative Narratives*. (Part two of two), Correction of Amir Bano Musfa and Mazaher Musfa, Tehran, Institute of Cultural Studies and Research.
- Aufi. M. (1983). *Al-Hekayat Communities and Narrative Narratives*. (Part two of three),

- Correction of Amir Bano Musfa and Mazaher Musfa, Tehran, Institute of Cultural Studies and Research.
- Ain al-Qadat. (1999). *Preparations*. By the Interest of Alinghi Manzavi and Afif Asiran. Tehran, Asatir Publications.
- Ghazali. A. (1942). *Savaneh*. Edited by; Helmut Ritter, Istanbul Pulications.
- Farrokhi. (1984). *Divan-e Farrokhi*. Behkoshesh Dabirsiaghi, Tehran, Zovar Publications.
- Farrokhi. (2003). *Selection of Poems*. Selection and Description: Ahmad Ali Emami Afshar, Tehran, Qatreh Publications.
- Forum. E. (2010). *To Have or to be*. Tehran, Firozeh Publications.
- Gardizi. A. (1936). *Zein al-Akhtar*. Introduction by Mohammad Qazvini, Tehran, Literature Library.
- Meybodi. A. (1978). *Kashf al-Asrar and Kait al-Abrar*. Vol. 3, by Ali Asghar Hekmat, Tehran, Amir Kabir Publications.
- Meybodi. A. (1978). *Kashf al-Asrar and Kait al-Abrar*. Vol. 5, by Ali Asghar Hekmat, Tehran, Amir Kabir Publications.
- Mirkhwand. M. (2001). *History of Rouza al-Safa*. Vol. 4, Edited by Jamshidkian, Tehran, Asatir Publications.
- Mihni. M. (1988). *Asrar al-Tawhid*. Corrected by; Mohammad Reza Shafi'i Kodakani, Tehran, Aghaz Publications.
- Unknown. (1939). *The Collection of Chronicles and Stories*. Correction of Malik al-Shaarai Bahar, Tehran, Khavar Printing House.
- Nizami Prozodi. A. (1948). *Four Articles*. Corrected by; Mohammad Qazvini, Tehran, University of Tehran.
- Nafisi. S. On the History of Beyhaqi. Tehran, Foroughi Publications.